

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԸ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ ՄԱՍԻՆ

ՄԵՑՐԱՆ ՋԱՔԱՐՅԱՆ

Սուրբ Գրիգոր Տաթևացին (1346-1409) աննախադեպ երևույթ է միջնադարյան հայ աստվածաբանական-իմաստասիրական մտքի պատմության մեջ, իսկ նրա տեսական ժառանգությունը՝ միջնադարյան հայ աստվածաբանական-փիլիսոփայական մտքի զարգացման բարձրակետը¹: Նրա հայացքները կրում են ինչպես նախորդ դարերի հայոց մտքի, այնպես էլ եվրոպական սքոլաստիկական մտքի լավագույն ավանդները: Իբրև աստվածաբան և իմաստասեր Տաթևացին՝ «վարդապետն ամենայն հայոց»², բոլոր առումներով գերազանցում է իր նախորդներին ու հետևորդներին թե՛ թողած հարուստ տեսական ժառանգությամբ, կրոնաաստվածաբանական ու իմաստասիրական հարցերի քննարկման համակողմանիությամբ ու համակարգավածությամբ և թե՛ եկեղեցական ու մանկավարժական գործունեությամբ: Նա արգասավոր մտածող էր, համբավվոր աստվածաբան-իմաստասեր, երևելի եկեղեցական գործիչ, անգերազանցելի ճարտասան, մեծահմուտ մանկավարժ, «երանելի վարդապետ ճշմարտութեան, և քանոն ուղղութեան», աստվածային շնորհների ու առաքինությունների կրող և «կենդանի նահատակ», որի մարդկային ու մտավոր արժանիքները բարձր են գնահատել ոչ միայն ժամանակակիցները, այլև հետագա դարերի հայ մտածողները: Տաթևացու Վարքազրի կարծիքով՝ «նա դարձաւ Հայոց երկրորդ լուսավորիչը եւ որպէս աստուածաբան գերազանցեց բոլոր հին ու նոր իմաստասերներին եւ վարդապետներին»³: XVIII դարում հայոց կաթողիկոս Ղազար Ջահկեցին Տաթևի համալսարանի ուսուցչապետի մասին գրել է հետևյալը. «Գրիգոր Տաթևացի. չորրորդ լուսավորիչն հայոց. տիեզերանց անշիջանելի ճրագն. պայծառագոյն արուսեակն. ընտրութեան անօթն. սրբութեան տաղաւարն. հաւատոյ

¹ Գրիգոր Տաթևացու կյանքի, գործունեության և տեսական-փիլիսոփայական հայացքների մասին տե՛ս **Արեւշատյան Ս. Ս.** *Փիլոսոփեսկիե վзгляды Григора Татеваци*. Եր., 1957, **նույնի** Գրիգոր Տաթևացի, «Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները (V-XVIII դդ.)», Եր., 1976, **Հ. Գ. Գաբրիելյան**, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 2, Եր., 1958, **Վ. Կ. Չարդյան**, Հայոց փիլիսոփայության պատմություն, Եր., 1975, **Ս. Ա. Ջաքարյան**, Հայ իմաստասերներ (Գրիգոր Տաթևացի), Եր., 1998, **նույնի** Տաթևի համալսարանի իմաստասերները, Եր., 2018, էջ 132-237:

² **Թովմա Մեծովեցի**, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 50:

³ «Երանելի եռամեծ սուրբ Գրիգոր Տաթևացի անյաղթ փիլիսոփայի եւ հայոց մեծ տիեզերալոյս վարդապետի վարքը», «Գանձասար» հանդես, 1992, էջ 290:

հաստատութիւնն. եկեղեցոյ ամրութիւնն. մոլորելոց առաջնորդն. հասարակաց վարժապետն. ճշմարտութեան քանոնն. Հին և Նոր կտակարանաց դպիրն...», որը «...արար զգիրս բագումս երկնաշնորհ վարդապետութեամբ ի պետս Հայաստանեայց եկեղեցոյ. ի զարդ և ի պայծառութիւն աշակերտացս ճշմարտութեան»⁴: Իսկ իր «Երգարան»-ում նա Տաթևացուն նվիրված գովաբանական չափածո խոսքում գրում է. «Արեգական նրման ծագեալ ի Հայաստան, // Քաջ հռետուր եւ փիլիսոփայ անյաղթական, // Քան ըզՊղատոն եւ ըզՊորփիր աստուածաբան, // Գեր ի վերոյ, քան զիմաստունս հելլենական»⁵: Չնայած այսպիսի առատ բնութագրություններին, այնուհանդերձ Ղազար Ջահկեցին խոստովանում է. «Եթէ բոլոր լեզուք ի մի վայր ժողովին, ոչ կարեն ըստ արժանւոյն ներբողական բանիւք դրուատել»⁶:

Գրիգոր Տաթևացին միջնադարյան այն եզակի հայ մտածողներից ու գործիչներից է, որին ժամանակակիցները մեծարել ու գնահատել են թե՛ կենդանության օրոք և թե՛ մահվանից հետո: «Ժամանակակիցներ» ասելով նկատի ունեմ Տաթևացու աշակերտներին ու հետևորդներին, մտերիմներին ու համախոհներին, որոնք անմիջականորեն շփվել են Տաթևացու հետ, եղել նրա ուսումնակիցները, գործունեության ականատեսները և գործի շարունակողները: Խոսքն առաջին հերթին այն մտածողների ու գործիչների մասին է, որոնք Տաթևացու մահվանից հետո գրել են նրա մասին, բնութագրել նրա մարդկային արժանիքներն ու գնահատել գործունեությունը: Նրանցից են՝ Մատթեոս Ջուղայեցին, Առաքել Սյունեցին, Թովմա Մեծոփեցին, Տաթևացու Վարքագիրը⁷ (ենթադրելի է, որ վարքի հիմնական տեքստը գրել է նրա աշակերտներից մեկը, ամենայն հավանականությամբ՝ Մատթեոս Ջուղայեցին կամ «Հայսմաւորքի» խմբագրող Գրիգոր Խլարեցին (1349-1425), որը գրեթե տասը տարի Տաթևացու հետ աշակերտել է Հովհան Որոտնեցուն): Ըստ Ք. Տեր-Դավթյանի՝ բանասիրական տվյալները թույլ են տալիս ենթադրել, որ «XV դարում գոյություն է ունեցել **Գրիգոր Տաթևացու ընդարձակ վարքը**, որը սակայն մեզ չի հասել կամ դեռևս չի հայտնաբերվել»⁸: Ջուղայեցին գրել է Տաթևացու համառոտ վարքը⁹, Առաքել Սյունեցին՝ Ներբողյանը¹⁰, իսկ Թովմա Մեծոփեցին իր երկում անդրադարձել է Տաթևացու գործունեության որոշ դրվագների¹¹: Փաստորեն, Տաթևացու

⁴ **Ղազար Ջահկեցի**, Գիրք աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 640-641:

⁵ **Ղազար Ջահկեցի**, Գիրք նորաբոյս որ կոչի Երգարան, Կ. Պոլիս, 1737, էջ 178:

⁶ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք որ կոչի Ամարան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 6:

⁷ Տե՛ս «Գիրք որ կոչի Սյամաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 531-534:

⁸ **Ք.Ս. Տեր-Դավթյան**, XI-XV դարերի հայ վարքագրությունը, Եր., 1980, էջ 88:

⁹ Տե՛ս **Մատթեոս Ջուղայեցի**, Վարք Գրիգոր Տաթևացոյ, Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), ձեռ. թիվ 6607, էջ 5բ:

¹⁰ Տե՛ս «Առաքել Վարդապետի ասացել Ներբողեան՝ առ քաջ հռետորն և տիեզերալոյս վարդապետն Մեծն Գրիգոր Տաթևացի աշակերտ Յոհաննու Կախիկ կոչեցելոյ», **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր, էջ 716-719:

¹¹ Տե՛ս **Թովմա Մեծոփեցի**, նշվ. աշխ., էջ 50-52, 59-61:

մասին հիմնականում գրել են նրա ժամանակակիցները՝ ուսումնակիցները, աշակերտները, հետևորդներն ու համախոհները, որոնք փորձել են իրենց գրվածքներում համակողմանիորեն ներկայացնել Տաթևացու կերպարը. նախ՝ պարզել նրա տեղն ու դերը հայոց իրականության մեջ, երկրորդ՝ գնահատել նրան որպես աստվածաբանի ու իմաստասերի, երրորդ՝ որպես ուղղափառ հավատքի և Հայոց առաքելական եկեղեցու պաշտպանի, չորրորդ՝ որպես ուսուցչապետի, վաստակաշատ մանկավարժի ու դաստիարակի, հինգերորդ՝ բնութագրել նրա մարդկային արժանիքները, ֆիզիկական վեհաշուք տեսքը, սրբակենցաղ վարքն ու հոգևոր առաքինությունները:

Ժամանակակիցները խորապես զգացել ու հասկացել են Տաթևացի մտածողի ու գործչի մեծությունը, ճիշտ գնահատել նրա առանձնահատուկ տեղն ու դերը հայոց եկեղեցու պատմության մեջ և հայոց գիտամշակութային կյանքում: Բնականաբար, Տաթևացու Վարքագիրը, նրա աշակերտներն ու հետևորդները նշանավոր հայ մտածողի ու գործչի կենսագրությունն ու գործունեությունը պետք է ներկայացնեին միջնադարյան սրբախոսական գրականության ու վարքագրության դասական կանոններին համապատասխան, այսինքն՝ իդեալականացման ու տիպականացման¹², գերադրական բնորոշումներ տալու, եկեղեցու սրբերին, նույնիսկ Քրիստոսին նմանեցնելու, Աստծո հետ խորհրդավոր կապ և հատուկ առաքելություն ունենալու «լեզենդի» հորինման, նրան հրաշագործություններ ու մեծագործություններ վերագրելու ճանապարհով: Քանի որ նրա մասին գրողները նաև անձամբ ծանոթ էին նրան, նույնիսկ տարիներ շարունակ սովորել, ապրել ու գործել էին միասին, ուստի մի կողմից չէին հորինի մտացածին պատմություններ՝ լի անհարկի չափազանցություններով, մյուս կողմից՝ Տաթևացին նրանց համար աներկբայելի մեծություն էր, ուստի նրան պիտի վերաբերվեին որպես սրբի, «կենդանի նահատակի» և նրա կերպարը ներկայացնեին սրբախոսական վարքագրության կանոններին համապատասխան: Այս տեսանկյունից առանձնացնելի է Առաքել Սյունեցու Ներբողյանը, որը գրվել է Տաթևացու մահվանից անմիջապես հետո և նրա մասին հաղորդում է այնպիսի մանրամասներ, տալիս նրա անհատականությունը բացահայտող այնպիսի բնորոշումներ, որոնք ընդհանրական ու տիպական բնութագրումների հետ ավելի անմիջական ու ամբողջական են դարձնում նրա կերպարը: Թեև Սյունեցին համեստաբար կարծում է, որ իր լեզուն չի բավականացնի պատմելու **«գորքանութիւն լաւութեանն նորա»**՝ Տաթևացու ֆիզիկական գեղեցկությունը, մարմնական բարեմասնությունները, հոգու պայծառությունը, մտքի իմաստությունը, խոսքերի շահավետությունը, գործերի մեծությունը և այլն, սակայն «Տաթևյան սոխակը» կարողանում է իր պոետական ձիրքի ու իմաստասիրական մտքի շնորհիվ դիպուկ «վրձնահարվածնե-

¹² Տե՛ս Զ. Ս. Տեր-Ղալթյան, նշվ. աշխ., էջ 19-29:

րով» գունագեղ պատկերել Տաթևացու՝ մեծ աստվածաբանի ու իմաստասերի, հոգևորականի, բարոնապետի, «վարդապետաց պարծանքի», «քաջ հռետորի ու իմաստուն բժշկի», «**զամենայն բարութիւնս առ ինքն ամփոփեալ**» մարդու կերպարը:

Վարքագրության դասական կանոնների համաձայն՝ սուրբ Տաթևվացին պետք է ունենար իր «լեզենդը», այսինքն՝ արդեն իսկ իր ծննդով խորհրդավոր կերպով կապված լիներ Աստծո և եկեղեցու սրբերի հետ, որովհետև ըստ այդ կանոնների՝ նրա նման անհատականությունները ծնվում են Աստծո կամքով ու գիտությամբ, որևէ սրբի բարեխոսությամբ և հատուկ առաքելությամբ: Ակնհայտ է, որ այդ «լեզենդն» ունի բարոյախրատական ընդգծված ուղղվածություն: Աստված նման մարդկանց համար բացում է հոգևոր սխրանքի, սրբության ու կատարյալ մարդ դառնալու ճանապարհը, որպեսզի նրանք իրենց սրբակենցաղ վարքով, խոնարհ ու պայծառ հոգով, հարուստ գիտելիքներով, աշխատասիրությամբ ու հաստատակամությամբ օրինակ ծառայեն ուրիշներին: Այս իմաստով Տաթևացու կերպարը ստեղծողների համար խորհրդանշական են թե՛ նրա ծնունդը և թե՛ նրան տրված Գրիգոր (արթուն) անունը: Տաթևացին ծնվել է Արճեշից Վայոց ձոր տեղափոխված բարեպաշտ ընտանիքում. հայրը Արճեշ քաղաքից էր, իսկ մայրը՝ Փարպի գյուղից: Քանի որ նրանց բոլոր որդիները մահանում էին մանուկ հասակում, ուստի ծնողները աղոթքով ու պաղատանքով Աստծուց հայցում են որդի՝ դիմելով սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչի բարեխոսությանը: Աստված ընդառաջում և կատարում է նրանց խնդրանքը: Մայրը երագում տեսիլքով տեսնում է սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչին, որը ձեռքում բռնած նվազած լույսով կանթեղը տալիս է իրեն, ասելով՝ «Աստուած լսեց քո աղօթքները եւ իմ միջնորդութեամբ քեզ բարի զուակ կպարգեւի, վերցրո՛ւ այս կանթեղը եւ պահի՛ր քեզ մոտ, քանզի մանուկը, որ քեզանից ծնուելու է, այս խաւարած կանթեղը կլուսաւորի ուղղափառ դաւանութեամբ»¹³: Ծնվում է շնորհալի մի մանուկ, որի անունը մկրտության ժամանակ դնում են Գրիգոր (ավագանի անունը՝ Խութլուշահ. այդ անունը պատահական չի տրվել նրան՝ «Խութլուշահ, քանի մը վաղամեռիկ զավակներ ետք, ուխտի զավակ եղած է»¹⁴: Ըստ ավանդույթի՝ նման դեպքերում չար աչքից հեռու պահելու համար նորածնին տալիս էին այլազգի կամ այլակրոնի, տվյալ դեպքում՝ մահմեդականի անուն), և որը կոչված է լուսավորելու «խաւարած կանթեղը», այսինքն՝ շարունակելու Գրիգոր Լուսավորիչի գործը՝ քարոզելու ու տարածելու Քրիստոսի ուսմունքը, պաշտպանելու քրիստոնեական հավատքը, հզորացնելու ու փառավորելու Հայոց եկեղեցին և այլն: Ծնողները տաղանդա-

¹³ «Երանելի եռամեծ սուրբ Գրիգոր Տաթևացի անյաղթ փիլիսոփայի եւ հայոց մեծ տիեզերալոյս վարդապետի վարքը», էջ 287:

¹⁴ **Գ. Վարպիսյան**, Գրիգոր Տաթևացի. կյանքն ու գործունեությունը, «Էջմիածին», 1959, թիվ 3, էջ 26:

վոր պատանուն ուսանելու են ուղարկում Տաթևի վանք, որտեղ այն ժամանակ դասավանդում էր տիեզերալույս վարդապետ Հովհան Ռոտունեցին: Շուտով Տաթևացին դառնում է Ռոտունեցու ամենասիրելի աշակերտը, իսկ հետագայում՝ օգնականը, հավատարիմ զինակիցը, նրա գաղափարների շարունակողն ու զարգացնողը և աշխատությունների արտագրողն ու խմբագրողը: Ըստ Մատթեոս Ջուղայեցու՝ Երուսաղեմ ուխտագնացության ընթացքում Հովհան Ռոտունեցին Տաթևացուն տանում է Մեպուհ լեռան մոտ գտնվող Գրիգոր Լուսավորիչի դամբարան, ձեռնադրում սարկավազ և հանում Լուսավորիչի նրան տալիս Գրիգոր անունը՝ «անուամբ և իրօք ելից գտեղի նորա՝ լուսաւորելով իմաստութեան լուսովն զազգս Հայոց»: Երուսաղեմից վերադառնալիս Գրիգոր Լուսավորիչի գերեզմանի մոտ նրան ձեռնադրում է վարդապետ՝ «**աղ համեմիչ և լոյս լուսաւորիչ տանն Աստուածոյ**»: Գրիգոր անունը պարտավորեցնող էր. դա նշանակում է, որ Տաթևացին պետք է շարունակեր Գրիգոր Լուսավորիչի սրբազան գործը և կոչվեր «հայոց երկրորդ լուսավորիչ» ու «երկրորդ աստուածաբան»: Այդ առաքելությունը Տաթևացին կատարեց փայլուն. նա դարձավ իսկապես հայոց «լուսավորիչ»¹⁵, աստվածաբան-իմաստասեր՝ «հասեալ ի կէտն իմաստութեան և յաղբիւրն գիտութեան», ուղղափառ հավատքի պաշտպան, Հայոց առաքելական եկեղեցու և նրա դավանաբանության աննկուն պաշտպան, «քրիստոսատիպ» վարդապետ ու ուսուցչապետ, ճանապարհ լուսավորող իմաստուն, լոյս սփռող բարի ու առաքինի Մարդ:

Միջնադարում սովորաբար մեծանուն գործիչների ու մտածողների վարքը գրելիս նրանց նմանեցնում էին հին սրբերի, եկեղեցու նշանավոր գործիչների, երբեմն նաև աստվածաշնչյան որևէ հերոսի, մարգարեի կամ որևէ ավետարանչի հետ: Օրինակ՝ Կորյունը Մեսրոպ Մաշտոցին նմանեցնում էր աստվածաշնչյան Մովսեսի հետ և փորձում արդարացնել իր համեմատությունը: Այս հարցում Տաթևացին նույնպես տարբերվում է միջնադարյան հայ նշանավորներից: Քանի որ նա բազմաշնորհ ու հանրագիտակ անձնավորություն էր, ուստի նրան նմանեցնում էին քրիստոնեական եկեղեցու նշանավոր տարբեր գործիչների ու սրբերի: Նրան անվանում էին «երկրորդ Հովհան Ռսկեբե-

¹⁵ Միջնադարում «Լուսավորիչ» պատվանունը վերագրում էին սակավաթիվ այն մտածողներին ու գործիչներին, որոնց եկեղեցական գործունեությունն ու հոգևոր ժառանգությունն արժանանում էին անվերապահ գնահատանքի, և ի դեմս որոնց տեսնում էին սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչի գործի շարունակողի: Օրինակ՝ Ղազար Ջահկեցին «հայոց երկրորդ Լուսավորիչ» էր անվանում թե՛ սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցին (տե՛ս **Ղազար Ջահկեցի**, Դրախտ ցանկալի, էջ 621) և թե՛ հայոց կաթողիկոս Հովհան Գ Իմաստասեր Օձնեցուն (տե՛ս նույն տեղը, էջ 589): Տաթևացուն մեկ անվանում են «հայոց երկրորդ Լուսավորիչ» (տե՛ս, օրինակ, **Թովմա Մեծովեցի**, նշվ. աշխ., էջ 50), մեկ էլ «հայոց չորրորդ Լուսավորիչ» (տե՛ս, օրինակ, **Ղազար Ջահկեցի**, Գիրք նորաբոյս որ կոչի Երզարան, էջ 178): Ըստ Ղազար Ջահկեցու՝ առաջին Լուսավորիչը Գրիգորն է, երկրորդը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, երրորդը՝ Հովհան Իմաստասեր Օձնեցին, չորրորդը՝ Գրիգոր Տաթևացին (տե՛ս **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք որ կոչի Ամարան հատոր, էջ 6):

րան» և «Գրիգոր Աստվածաբան», նմանեցնում Հովհաննես Ավետարանչի հետ, որը իր մտահայեցողությամբ ու խորհրդապաշտական մտածելաոճով էապես տարբերվում է մյուս ավետարանչիներից. «Նա Յովհաննես Աւետարանչի նման միտք ունէր. մտքով թռչելով՝ բարձրանում էր դէպ երկինքն ի վեր եւ վայր իջնում երկրի վրայ, Սուրբ Հոգով տեսնում էր նախամարգարէների հրամայած բաները, Աւետարանի տէրունական խօսքերը, սուրբ աստուածաբան նախահայրերի ասուածները»¹⁶: Սակայն ի հավելումն այդ ամենի՝ Տաթևացու աշակերտներն ու հետևորդները նրան նաև համեմատում էին Քրիստոսի հետ, ինչը սակավ հանդիպող, գրեթե բացառիկ երևույթ էր միջնադարյան գրականության մեջ. «Այնքան գեղեցիկ ու շնորհալի էր, որ իրենց վարդապետին նմանեցնում էին մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսին»¹⁷: Առաքել Սյունեցին նրան բնութագրում է որպէս «**տիեզերալոյս հռետորն Քրիստոսատիպ**»: Տաթևացուն նմանեցնում էին Քրիստոսի հետ ոչ միայն իր արտաքին տեսքի, այլև գործունեության կերպի ու բնույթի համար: Երբ 1409 թ. ավարտվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարությունը, այդ կապակցությամբ Տաթևացու մոտ են հավաքվում բազում վարդապետներ ու կրոնավորներ՝ «ինչպէս առաքեալները Քրիստոսի մօտ: Եւ սուրբ Գրիգորը սկսում է ուսուցանել նրանց աստուածային վարդապետութեամբ եւ պայծառացնել՝ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի պէս, երբ Նա, Զիթենեաց լեռան վրայ նստած, ուսուցանում էր երանելի վարդապետութեամբ»¹⁸: Որևէ մտածողի կամ գործչի Քրիստոսի հետ նմանեցնելը, Քրիստոսի հանգունատիպը համարելը միջնադարյան չափանիշներով գնահատանքի բարձրագույն աստիճան էին:

Ժամանակակիցները հանձին Տաթևացու տեսնում էին մեծագույն աստվածաբան-իմաստասերի, որը բոլոր առումներով գերազանցել է ոչ միայն իր ազգակից նախորդներին, այլև այլազգի մտածողներին: Ժամանակակիցները տեսնում և գնահատում էին Տաթևացուն իբրև մի մեծության, որի գոյությունը պատիվ է բերում հայոց ազգին: Թովմա Մեծովեցին գրում է. «Մեծն Գրիգոր վարդապետն ամենայն հայոց, երկրորդ լուսաւորիչն էւ աստուածաբանն գեր ի վերոյ գլով ամենայն իմաստասիրաց եւ վարդապետաց հնոց եւ նորոց»¹⁹: Տաթևացու մասին գրողները շեշտում են այն միտքը, որ նա շատ առումներով գերազանցում է այլազգի մտածողներին, նույնիսկ որոշ իմաստով չափազանցելով՝ նրան առավել էին համարում հույն իմաստասերներից ու ճարտա-

¹⁶ «Երանելի եռամեծ սուրբ Գրիգոր Տաթևացի անյաղթ փիլիսոփայի եւ հայոց մեծ տիեզերալոյս վարդապետի վարքը», էջ 289:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 290:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 291: Այս կապակցությամբ Թովմա Մեծովեցին գրում է. «Եւ ժողովեցան առ նա բազում վարդապետք և աշակերտք՝ մետատասան վարդապետք և 80 կրոնաւորք... և պայծառացեալ լուսաւորեաց աստուածային վարդապետութեամբ զամենեսին իբրև Փրկիչն մեր Յիսուս, որ նստէր ի լերինն եւ ուսուցանէր զամենեսեան երանութեանցն վարդապետութեամբ» (Թովմա Մեծովեցի, նշվ. աշխ., էջ 59):

¹⁹ Թովմա Մեծովեցի, նշվ. աշխ., էջ 50:

սաններից: Օրինակ՝ բնութագրելով Տաթևացուն՝ Մատթեոս Ջուղայեցին գրում է. «Այլ և արար գիրս յոգնախմաստք ընդդէմ ամենայն ազգաց, ճշմարիտ ցուցանելով զհայք. և արար զբանս խրատականս, և իմաստ և հանճարս, և իմաստնացոյց զազգս հայոց քան զամենայն ազգս, և ուղղեաց զկարգս և զսահմանս եկեղեցոյս»²⁰:

Տաթևացու աշխատություններից մի քանիսը իսկապես յուրօրինակ հանրագիտարաններ են, որոնցում ժողովված են կյանքի տարբեր ոլորտներին վերաբերող գիտելիքներ: Որոշ հետազոտողներ, նկատի ունենալով Տաթևացու երկերի հանրագիտարանային բովանդակությունը, նրա իմաստասիրման ոճը, հայ մտածողին համեմատում են արևմտաեվրոպական միջնադարյան նշանավոր սքոլաստիկ մտածողների հետ²¹, նրան համարում «հայոց Թովմա Աքվինացի»²²: Տաթևացուն համարելով համաքրիստոնեական չափանիշներով և «իւրայատուկ ինքնատիպ դրոշմով առանձնացող աստվածաբան» հ. Լ. Ջէփեանը նշում է, որ նա «իր կատարին կհասցնէ հայ սկոլաստիկան: Կիրարկած աստուածաբանական մեթոդաբանությունը փոխ կ'առնէ լատիններէն, յաջողելով սակայն լրի տիրապետել անոր: Տաթևացու միջքրիստոնեական արժէքը եւ հետաքրքրականությունը կը ծագի ճիշտ այս յարակարծային համադրումէն՝ ընդմէջ լատին դպրոցականութեան եւ արեւելահայկական խորհրդագգացութեան: Աստուածաբանական այլեւայլ հարցերի մէջ ծայրագոյն ճշգրտութեան հետախուզումը, որ կը յատկանշէր լատին սկոլաստիկան, զայն հեռացնելով որոշ չափով հայրախօսական աստուածաբանութեան յատուկ մթնոլորտէն եւ աւանդներէն, ու Միջին դարից սկսեալ օժգնօրէն կը ներգործէ միեւնոյն ուղղութեամբ նաեւ հայ եւ առ հասարակ արեւելեան աստուածաբանական մտքին վրայ: Հիմնական մտահոգությունն էր՝ զատորոշուիլ լատինէն եւ կասեցնել անոր տիրակալական ոգիով ներխուժումը դէպի արեւելք՝ չափուելով նրա հետ ի՛ր իսկ զենքերով»²³:

Տաթևացին նախ և առաջ աստվածաբան է, որը փիլիսոփայությունը կիրառում է կրոնական ճշմարտությունների հիմնավորման և «ցուցադրման» համար: Մովորաբար միջնադարյան նշանավոր սքոլաստիկներին բնութագրելիս նշվում է, որ նրանք քրիստոնյա են, որոնք փիլիսոփայում են, և ոչ թե փիլիսոփաներ, որոնք հավատում են: Դա վերաբերում է նաև Տաթևացուն. նա փիլիսոփայում է որպես աստվածաբան, փիլիսոփայությունն օգտագործում է կրոնաաստվածաբանական հարցերի քննարկման ընթացքում: Քրիստոնեական հավատքի էության

²⁰ **Մատթեոս Ջուղայեցի**, Վարք Գրիգոր Տաթևացոյ, ՄՄ, ձեռ. թիվ 6607, էջ 5բ:

²¹ Տե՛ս, օրինակ, **Մ. Օրմանյան**, Ազգապատում, հ. 2, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2029:

²² Տե՛ս **Krikorian M.K.** Grigor of Tatev. A Great Scholastic Theologian and Philosopher (XIVth c.), «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. Թ, Բեյրութ, 1981, էջ 71-80:

²³ **Պ. Լ. Ջէփեան**, Բնությունն զի՞նք ու եզակի մեծություններ հայ աստուածաբանական մտքի զարգացման մէջ, «Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը» ժողովածու, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, էջ 105:

«ցուցադրման» սկզբունքը, որն սքոլաստիկական փիլիսոփայության տիպական ոճն էր, միջնադարյան «հավաքումների» շարադրման տարածված եղանակը, աստվածաբան-փիլիսոփաների գրվածքներին հարողում էր որոշակի կարգավորվածություն ու կառուցիկություն:

Ժամանակակիցները Տաթևացուն գնահատում են որպես ուղղափառ հավատքի և Հայոց առաքելական եկեղեցու և նրա դավանաբանության պաշտպանի, Մ. Օրմանյանի բառերով ասած՝ որպես «վարդապետության նահապետի»: Տաթևացու մտավոր ու գործնական կենսագործունեության մեջ այնպես ցայտուն են դրսևորվել ազգապահպան ու եկեղեցապահպան գիծը, ազգային արժեքների մեծարման և դրանց հեղինակության բարձրացման միտումը, որ խոր տպավորություն է թողել թե՛ ժամանակակիցների և թե՛ հետագա դարերի մտածողների ու գործիչների վրա՝ նրանց նույնպես համակելով՝ ազգային հպարտության զգացումով: Ժամանակակիցների ընկալմամբ՝ Տաթևացին հայ մտածողի տիպար էր, որի կյանքի, գործունեության և տեսական-աստվածաբանական մտածումների գերնպատակը ազգային արժեքների պահպանումն էր, հայ ժողովրդի և Հայոց եկեղեցու հոգևոր ինքնուրույնության պաշտպանությունը: Գլածորի համալսարանից հետո Տաթևի համալսարանը դարձավ հակամիարարական շարժման կենտրոն, իսկ ուսուցչապետեր Հովհան Ռոտունեցին ու Գրիգոր Տաթևացին՝ այդ շարժման ղեկավարները: Նրանց գործունեության նպատակը Հայոց եկեղեցու դավանաբանության, արարողակարգի ու ծեսերի, Հայոց եկեղեցու միասնության պաշտպանությունն էր, ինչը դրսևորվում էր թե՛ գործնական և թե՛ տեսական բնագավառներում: Տաթևացին գործուն քայլեր էր ծավալում հետևյալ ուղղություններով՝ ա) պայքարում էր կաթողիկե միարարականների դեմ՝ հրնթացս հիմնավորելով Հայոց եկեղեցու դավանաբանության սկզբունքները, բ) Տաթևացին պայքարում էր ոչ միայն մուսուլման այն իշխանավորների դեմ, որոնք փորձում էին հայերին բռնությամբ կրոնափոխել, այլև ինքն էր փորձում, «անահ եւ աներկիւղ» քննադատելով իսլամը, «անհավատներին ու անօրեններին» քարոզել Քրիստոսի ուսմունքը, գ) Մեծոփա վանքում գտնվելու ժամանակ (1409 թ.) Տաթևացին փորձում էր հաշտեցնել Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսներին, թեև ինքը Աղթամարը համարում էր հակաթոռ կաթողիկոսություն²⁴ և «Աղթամարին յարողներից շատերին դարձնում էր դեպի ճշմա-

²⁴ «Եւ թէ ոք ասիցէ. էթէ ընդէ՞ր Հայոց ազգիս երեք կաթողիկոս է, զի անպատշաճ է միոյ մարմնոյ երկու կամ երեք գլուխ լինել, կամ միոյ հարսին երեք փեսայ: Ասեմք առ այս, էթէ ճշմարիտ մի է կաթողիկոս եւ մի գլուխ ազգիս Հայոց, որ ի սրբոյն Գրիգորէ յաջորդեցին մինչեւ ցայժմ...: Իսկ Աղթամարայն թերակատար եւ սուտ անուն, ոչ է կաթողիկոս, այլ արքեպիսկոպոս, եւ այժմ ապստամբեալ ոչ արհինաւք, այլ բռնութեամբ կոչեն զինքեանս կաթողիկոս, միայն անուամբ եւ ոչ իրաւք ստացեալ սուտ անուն, որպէս եղջերուաքաղն եւ յարալեզն», **Ս. Գրիգոր Տաթևացի**, Մեկնութիւն Յոհաննու Աւետարանին, աշխատասիրությամբ Ղուկաս արեղա Ջաքարյանի, Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 429:

րիտ հաւատքը»²⁵, դ) Տաթևացին ցանկանում էր կաթողիկոսական աթոռը Սսից տեղափոխել Էջմիածին, ինչը հաջողվեց միայն նրա մահվանից հետո՝ 1441 թ.:

Ժամանակակիցները Տաթևացուն ներկայացնում էին որպես մեծահմուտ մանկավարժի ու պերճախոս դասախոսի՝ «տեսլեամբ ահաւոր. և բանին զօրաւոր. և խօսիւքն հրաշաւոր»: Նա ունեցել է հարյուրավոր աշակերտներ, որոնցից շատերը (Առաքել Սյունեցի, Թովմա Մեծոփեցի, Մխիթար Տաթևացի, Մատթեոս Ջուղայեցի, Հովհաննես Կապանցի, Հովհաննես Հերմոնեցի և ուրիշներ) զգալի ավանդ ներդրեցին հայ մշակույթի տարբեր ոլորտների զարգացման մեջ: Տաթևացին անգերազանցելի ճարտասան էր, որի խոսքն անջնջելի տպավորություն էր թողնում լսողների վրա. «Նրա մոտ էին գալիս յոյն եւ հռոմէացի ճարտասաններ եւ լսում նրա անհուն գիտութեան խօսքը, որը ինչպէս աղբիւր բխում էր սուրբ Գրիգորի բերանից: Այս բանի վրա ապշելով՝ զարմանում էին իմաստասէրները, քանզի կատարեալ էր իմաստութեան, եւ անչափ՝ զգիտութեան մեջ: Այնպիսի գեղեցիկ ճարտարախօսութիւն ունէր քարոզելիս, որ հիացնում էր բոլորին»²⁶: Այս իմաստով նրան համեմատում էին Հովհան Ոսկեբերանի հետ, որը համաքրիստոնէական աշխարհում հռչակված էր իր պերճախոսությամբ ու գեղեցիկ խոսքով, հռետորական արվեստով ու հոգեդէն քարոզներով, ինչի համար իրավամբ վաստակել էր «Ոսկի բերան» մականունը: 1449 թ. Կաֆայում արտագրված մի ձեռագրի մանրանկարում պատկերված է բարձրահասակ Տաթևացին՝ շրջապատված բազում աշակերտներով, որոնց մի մասը ապշած ու հիացած նայում է իրենից վեր՝ կարծես երկնքում գտնվող վարդապետին, իսկ մյուսները, ցնցված նրա իմաստուն մտքերից, խորասուզված ջանում են հասկանալ դրանց իմաստը: Մանրանկարիչը փորձել է ընդգծել ոչ միայն Տաթևացու մեծությունը, այլև նրա նկատմամբ աշակերտների ակնածանքն ու պատկառանքը: Աշակերտների սերն ու պաշտամունքն առ իրենց վարդապետը պատահական չէր. Տաթևացին ամբողջությամբ նվիրված էր իր գործին, օր ու գիշեր կատարելագործում էր իր գիտելիքները՝ դրանք մատչելի ներկայացնելու ուսանողներին, հասկանալի մեկնաբանելու արտաքին ու ներքին «գրոց» խրթին հատվածները: Օրինակ՝ Տաթևի համալսարանի ուսանողներն այնքան էին պաշտում իրենց դասախոսին, որ երբ նա գտնվում էր Մեծոփա վանքում, գնում են այնտեղ և նրան «գողանում» ու տանում են: Այդ մասին պատմում է Թովմա Մեծոփեցին. «Եւ եկեալ սիրելի աշակերտք նո-

²⁵ Ըստ ավանդազրույցի՝ Տաթևացին Մեծոփա վանքում գտնվելիս երազում տեսնում է մի տեսիլք՝ երեք կապկպված մեռելներ դրվում են նրա առաջ: Իմանալով, որ նրանք բանադրված ու դատապարտված են Աղթամարի կաթողիկոսի կողմից և աղաչում են ազատել կաթողիկոսի կապանքներից, Տաթևացին, արթնանալով քնից, անմիջապես մի նամակ է հղում Սսի Հակոբ կաթողիկոսին խնդրում օրհնության գրով նրանց ազատել կապանքներից (տե՛ս նույն տեղը, էջ 291):

²⁶ Նույն տեղում, էջ 289:

րա՝ գողացան զնա ի գիշերի: Եւ մեք ելեալ զնացաք զկնի նորա՝ հանդերձ վարդապետաւք և եպիսկոպոսաւք և գրոց աշակերտաւք, և հասաք զնմա երկիրն **Արայրաստեան**, լալով, ողբով, արտասուօք, աղիողորմ կսկծանօք, և ոչ կարացաք դարձուցանել զնա»²⁷: Տաթևացին այնքան պատասխանատու և բարեխիղճ դասախոս էր, որ, օրինակ, Սյունեցու հաղորդմամբ՝ **«ի գիշերի խոկմամբ զինաստս գրոց հաւաքէր. և ի տուրնջեան աշակերտացն պատմէր»**²⁸: Տաթևացին առհասարակ այքի էր ընկնում աներևակայելի աշխատասիրությամբ ու հետևողականությամբ: «Աննիրհելի արթնութիւն» էր, աշխատում էր օրնիրուն, ուսուցանում էր առանց ձանձրանալու, դաստիարակում ու խրատում առանց հոգնելու: Առաքել Սյունեցու վկայությամբ՝ **«անձանձիր էր ուսուցանելը. աներկիւղ էր յանդիմանելը, անահ էր ի աստելն. աննախանձ էր ի խրատելն. անաչառ էր ի դատելն. անխափան էր ի պատմելը»**²⁹:

Ժամանակակիցները հիացմունքով ու ակնածանքով էին խոսում Տաթևացու մարդկային արժանիքների մասին: Նրանք Տաթևացուն ներկայացնում էին իբրև բարետես անձնավորություն, արտակարգ հատկություններով և շնորհներով օժտված մարդ, առհասարակ որպես կատարյալ մարդու տիպար: Ջուղայեցու նկարագրությամբ՝ Տաթևացին ուներ երկար հասակ, պայծառ դեմք, «տեսակ արժանի գոռոզութեանն», խարտյաշ մազեր, առատ մորուք, «յոյժ արտասուեղ» այքեր, խարանագգեստ մարմին, խոնարհ հոգի, լուսավոր միտք և այլն: Շրջապատի մարդիկ հիանում էին նրա թե՛ ֆիզիկական-մարմնական հատկություններով և թե՛ հոգևոր առաքինություններով: «Նրան տեսնողները եւ լսողները երանութեամբ էին լցում, - գրում է Վարքագիրը, - քանզի նրա դեմքը հրաշագեղ տեսիլքի նման էր. եւ նա յոյժ պահեցող ու մաքրութիւն սիրող էր եւ ուներ արտասուահեղ այքեր»³⁰: Տաթևացին այքի էր ընկնում բարի ու խոնարհ բնավորությամբ, մարդկանց նկատմամբ ուշադիր վերաբերմունքով, գթասրտությամբ ու աղքատասիրությամբ: Ի դեպ, նա հարգված էր ոչ միայն իր ազգակիցների, մտերիմների ու համախոհների, այլև անհավատների, դավանափոխների և այլազգիների շրջանում: Ըստ Ջուղայեցու՝ նա մեծարվեց ու պատվեց մեծ աշխարհակալ Լենկ-Թեմուրից և նրա Միրանշահ որդուց, իսկ նրա միջոցով՝ «պատուեցաւ ազգս հայոց յայլասեռիցն»: Այլազգիները նրան մեծարանքով ու պատկառանքով էին վերաբերվում, որպես իմաստունի, սրբի ու հոգու բժշկի. «Անհաւատներից ոչ ոք չէր համարձակում նրան վնասել՝ ո՛չ ի շխանները, ո՛չ էլ ի իշխանութիւն ունեցողները: ... Բոլոր այլասեռները սիրում էին նրան եւ սուրբ համարում: Բոլորը սարսափում

²⁷ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Մաս 1 (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Եր., 1955, էջ 101:

²⁸ «Առաքել Վարդապետի ասացել Ներբողեան...», էջ 718:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ «Երանելի եռամեծ սուրբ Գրիգոր Տաթևացի անյաղթ փիլիսոփայի եւ հայոց մեծ տիեզերալոյս վարդապետի վարքը», էջ 290:

Էին նրա պատկառելի դեմքից, քանզի նա կենդանի նահատակ էր եւ պահքով, աղօթքով եւ բոլոր տեսակի առաքինութիւններով զարդարված էր պահում իրեն»³¹: Մոլորվածները, լսելով Տաթևացու խոսքը, շուտափույթ դառնում էին «ի ճանապարհ ճշմարտութեան», անբարո կրքերով բորբոքված մարդիկ իսկույն հանդարտվում էին, բարությունից սառած մարդիկ լցվում էին գթությամբ ու բարությամբ:

Եթէ ընդհանրացնենք ժամանակակիցների պատկերացումներն ու վերաբերմունքը Տաթևացու նկատմամբ, ապա դա կարող ենք անել Առաքել Սյունեցու Ներբողյանի հետևյալ տողերով. «Երկրորդ լուսատուրիչն տոհմիս հայկազեան: Որ յայտնեցաւ ի վերջին դարս՝ ի յետին ժամանակս, և յերեկոյացեալ աւուրս, և յաշնանային եղանակս՝ ծաղիկ բազմերանգ գունով փթթեցաւ, լցեալ զտունս հայոց մեծաց անմահական հոտով. և ոռոգեաց զկորդացեալ երկիրս երկնաբուռի վտակօքն: Եւ արդ՝ ոչ ոք գտաւ համեմատ նմա ի վերջին դարս. ո՛չ ի ձև հասակին և ո՛չ գեղ պատկերին. ո՛չ ի մաքրութիւն հոգւոյն. և ո՛չ անարատութիւն մարմնոյն. ո՛չ ի մտացն տեսարան. և ո՛չ յիմաստն բազմազան. ո՛չ ի բարբառն ըզձական. և ո՛չ ի բանն արդիւնական. ո՛չ ի կերպն հրեշտակական, և ո՛չ ի վարսն անմարմնական. ո՛չ ի սէրն տիրանման, և ո՛չ ի գութն հայրական»³² (ընդգծ. իմն է – Ս.Զ.): Այս բնորոշումները լավագույնս ներկայացնում են ոչ միայն միջնադարյան հայ մեծագույն մտածողին ու գործչին, այլև նրա նկատմամբ ժամանակակիցների վերաբերմունքի ու գործունեության գնահատանքի իսկությունը:

Բանալի բառեր – *Գրիգոր Տաթևացի, միջնադարյան հայ աստվածաբանականփիլիսոփայական միտք, Տաթևի համալսարան, Հայոց առաքելական եկեղեցի, «Հայոց երկրորդ լուսավորիչ», ազգային ինքնություն, սրբազրության կանոններ, սրբի կերպար, «հոգևոր սխրանք»*

СЕЙРАН ЗАКАРЯН – Современники о Св. Григоре Татеваци. – Причисленный к лику святых Григор Татеваци (1346 – 1409) – один из крупнейших представителей средневековой армянской философско-богословской мысли. Его теоретическое наследие, относящееся к высшим её достижениям, развивало как лучшие отечественные ценности, так и традиции европейской схоластики. Григору Татеваци выпала редкая для армянского мыслителя судьба – его высоко почитали как при жизни, так и после смерти. Не только ученики, последователи и единомышленники, но даже противники сознавали масштаб личности своего современника, по достоинству оценивали его исключительное место в истории Армянской церкви и научно-культурной жизни. Те, кто писал о нём (Аракел Сюнеци, Матеос Джугаеци, биограф Товма Мецопеци), нарисовали в своих сочинениях всесторонний образ св. Григора: его роль и значение в национальной действительности, величие как богослова и философа, «второго армянского просветителя», его незаменимость как защитника веры и Армянской апостольской церкви, его заслуги как педагога и, наконец, физические достоинства и человеческие добродетели.

³¹ Նույն տեղում, էջ 292:

³² «Առաքել Վարդապետի ասացել Ներբողեան...», էջ 717:

Естественно, их тексты соответствуют канонам средневековой проповеднической литературы и классической агиографии с её гиперболизацией и описанием чудес.

Ключевые слова: *Григор Татевацци, средневековая армянская философско-богословская мысль, Татевский университет, Армянская апостольская церковь, «второй просветитель всех армян», национальная идентичность, правила агиографии, образ святого, «духовный подвиг»*

SEYRAN ZAKARYAN – *The Coevals about Saint Grigor Tatevatsi.* – Saint Grigor Tatevatsi (1346-1409) is the most prominent figure of the Armenian medieval theological-philosophical thought, and his theoretical legacy is the apogee of medieval Armenian thought, which includes the best traditions of both the Armenian and European scholastic thought of the previous centuries. Grigor Tatevatsi is one of the unique Armenian medieval thinkers and figures who was honoured and appreciated both during his lifetime and posthumously. The coevals, i. e., his students and followers, intimates, co-thinkers, even the rivals deeply felt and understood the greatness of Tatevatsi as a thinker and figure, exactly appreciated his exceptional place and role in the Armenian church history and the Armenian scientific-cultural life. The writers who wrote about Tatevatsi (Arakel Syunetsi, Mathew Jughayetsi, Tovma Metsopetsi, his hagiographer) tried to present the figure of Tatevatsi in their writings comprehensively, first of all, showing his place and role in the Armenian reality, secondly, appreciating him as a theologian and philosopher, "the second illuminator of Armenia", thirdly, presenting him as a protector of the orthodox belief and the Apostolic Church, fourthly describing him as an honoured and student-loving lecturer, fifthly, presenting his personal virtues, physical-bodily appearance, and spiritual virtues. Naturally, the hagiographer of Tatevatsi, his students and followers presented the figure of their teacher on the one hand according to the classical rules of medieval hagiological literature and hagiography, i. e. giving superlative characteristics of idealization and typification, likening him to the saints of the church, even to Christ, inventing a "legend" of having a special mission and a mystical connection to God, ascribing him miracles and glories, on the other hand, emphasizing the specific features pointing his personality and the details of the "spiritual feat" he accomplished.

Key Words: *Grigor Tatevatsi, Armenian medieval theological-philosophical thought, the University of Tatev, Armenian Apostolic church, "Armenian second illuminator", national identity, the rules of hagiography, saint's figure, "spiritual feat"*

Ներկայացվել է՝ 13.05.2019

Գրախոսվել է՝ 11.06.2020

Ընդունվել է տպագրության՝ 18.12.2020